

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЗІ СЛОВАМИ-КОМПОНЕНТАМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ РЕАЛІЙ ПОМИРАННЯ Й ПОХОВАННЯ ЛЮДИНИ

Стаття присвячена детальному опису українських танатологічних фразеологізмів із назвами реалій, що супроводжують людину при помиранні та похованні, з'ясуванню специфіки їхньої мотивації, установленню фразеотворчої активності компонентів на позначення понять і реалій сакральної сфери життя людини. Під час дослідження виявлено національно-культурні особливості сприйняття стану людини на межі життя і смерті крізь призму фразеологізмів з назвами реалій, що супроводжують людину в цей момент.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця (ФО), танатологічна семантика, внутрішня форма (ВФ), реалія.

Омеляненко Е. В. Фразеологизмы со словами-компонентами для обозначения реалий умирания и похорон человека. *Статья посвящена детальному описанию украинских танатологических фразеологизмов с названиями реалий, которые сопровождают человека при умирании и похоронах, определению специфики их мотивации, установлению фразеобразовательной активности компонентов, которые называют понятия и реалии сакральной сферы жизни человека. Во время исследования были выявлены национально-культурные особенности восприятия состояния человека на грани жизни и смерти сквозь призму фразеологизмов с названиями реалий, которые сопровождают человека в этот момент.*

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологическая единица (ФЕ), танатологическая семантика, внутренняя форма (ВФ), реалия.

Omelianenko O. V. Phraseological units with words-components to denote concepts which go along the man while dying and being buried. *The article is devoted to the detailed analysis of the Ukrainian thanatological phraseological units with words-components to denote concepts which go along the man while dying and being buried, determining the specificity of their motivation, establishing the phraseocreating activity of the components which denote concepts and realities of the sacral sphere of man's life. During the research work there have been defined the peculiarities of national and cultural features of death perception through the prism of Ukrainian phraseological units with the names of the concepts which follow the man at the moment of the transferring to another world. On the whole the analysed group of phraseological units reflects different shadows of thanatological semantics. While the research it was found out that the main words-components are могила, лава, домовина, прах, яма, віконниці, ставні, гріб, дошка, труна, ладан, хрест, кладовище, ворота, свічка (ладанка). They are the direct signals of the funeral realities. The most active components are могила, яма, домовина, труна, гріб, лава, which are the direct indicators of seme "death" and take part in the formation of the integral phraseological meaning.*

Key words: phraseological unit (PhU), thanatological semantics, internal form, concept.

Як своєрідні мовні знаки фразеологічні одиниці (ФО) характеризуються виразною національною специфікою. У національній мовній картині світу особливе місце посідають мовні одиниці на позначення значущих для народу світоглядних феноменів, одним з яких, безперечно, є смерть, адже питання життя і смерті є чи не найдавнішою філософською проблемою.

ФО не тільки акумулює давні усталені світоглядні уявлення, але й формує певні засади національно-культурного світосприйняття. Саме через це

дослідники звертають особливу увагу на вивчення національно-культурної специфіки мовних одиниць, у тому числі й ФО. Цьому аспекту присвячено зокрема роботи Б. М. Ажнюка, І. С. Гнатюк, С. Н. Денисенко, Д. О. Добровольського, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонка, М. В. Жуйкової, В. Л. Кнобродської, Л. А. Лисиченко, В. Т. Малигіна, Д. Г. Мальцевої, В. М. Телії, В. Д. Ужченка, Т. З. Черданцевої та ін.

Мета пропонованої статті – описати й виявити специфіку мотивації фразеологізмів із назвами реалій, що супроводжують людину при помиранні й похованні, установити фразеотворчу активність компонентів на позначення понять та реалій сакральної сфери життя людини.

Смерть людини пов'язана з багатьма звичаями та обрядами. Мова як дзеркало всього, що існує навколо людини й пов'язане з її існуванням, відбиває поняття в певних мовних знаках. Отже, й збережені ритуальні звичаї та вірування відбилися в низці ФО, до складу яких входять назви реалій, що супроводжують людину перед смертю та після неї.

Тема смерті, а також все, що з нею пов'язано, завжди була й залишається тією сферою людського буття, яка відзначалася певною табуйованістю. Вона й лягла в основу творення ФО на позначення процесу помирання, поховання й виконання ритуальних обрядодій. Цілком природно, що ФО аналізованої групи насичені такими словами-компонентами, як: *могила, лава, домовина, прах, яма, віконниці, ставні, гріб, дошка, труна, ладан, хрест, кладовище, ворота, свічка*.

Одиниці фразеологічних серій зі словами-компонентами *могила* (18 ФО), *лава* (6 ФО), *домовина* (7 ФО), *яма* (5 ФО), *віконниці (ставні)* (3 ФО), *гріб* (6 ФО), *дошка* (4 ФО), *труна* (6 ФО), *ладан* (2 ФО), *прах* (2 ФО), *хрест* (2 ФО), *кладовище* (2 ФО), *ворота* (2 ФО), *свічка* (3 ФО) розгортають широкий спектр танатологічної семантики, а саме: «бути близьким до смерті», «до моменту смерті», «побажання смерті», «померти, загинути», «кінчати життя самогубством», «призводити кого-небудь до смерті», «труна», «померлий».

Щодо передсмертного стану людини, то його характеристика відбилася у внутрішній формі (ВФ) ФО *дивитися в могилу (в домовину, в труну), стояти над могилою (гробом), на краю могили, [стояти] однією (одною) ногою в могилі, обома ногами [вже] в могилі, одним оком в домовину дивитися, дивитися (поглядати) на хрестаті*. Мотивація ФО досить прозора. Вона впливає зі значення компонентів-іменників *могила, домовина, труна, хрестаті*, які маніфестують сему «смерть», а також підсилюється числівниками *однією (одною), одним, обома* та дієсловами *дивитися (поглядати), стояти*: – *Доброї душі жінка, – сказав учитель. – Завжди кажу правду, а тепер, коли однією ногою вже стою в могилі, мені й бог велів її говорити* (В. Канівець); *Не мені цвіли запашині квітки, Мій садок проріс скрізь бугилою. Нічий милий зір не запав втямки, Не простяг ніхто за весь вік руки... В самоті стою над могилою* (П. Грабовський).

Компоненти-назви танатологічних реалій *гріб, труна, хрестаті, ладан, свічка, могила, кладовище* є елементами лексико-тематичної групи «реалії», що супроводжують людину при похованні, тому вони виступають сигналізаторами семи «смерть» і мотивують цілісне значення ФО.

У семантичній структурі фразеологізмів цієї серії виділяється спільна сема «очікувати смерть», яка зреалізувалася через посередництво компонентів-дієслів недоконаного виду *дихати, ставити, стояти, дивитися*, що позначають тривалі переривчасті дії: *Я над гробом стою, брехати не хочу* [ФСУМ, кн.2: 864]; *На кладовищі вже прогули ставлять, а він ще ногами дригає* [ФСССГД: 96]. Зазвичай розрізняють ФО із живою та втраченою ВФ. ФО **на краю могили** є саме тим фразеологізмом із живою ВФ, оскільки перехід від значень елементів вільного словосполучення до цілісного метафоричного значення ФО відбувається дуже легко. Сема «смерть» у структурі значення **ФО на краю могили** яскраво маніфестується компонентом *могила*, а сема «близько» – компонентом *на краю*: *І не бачив він сліпець нічого особливого в тому, що будучи сам на краю могили, почав рятувати чужу якусь людину* (Г. Хоткевич).

ФО дивитися (поглядати) на хрестаті, дивитися в могилу (в труну) виявляють спільність семантичної та граматичної структур.

Неодноразово привертав до себе увагу вчених фразеологізм **на ладан дихати**, який є відгомном давньої обрядовості. Відомий дослідник-етнограф П. В. Іванов пише, що «помираючому в ліву руку дають запалену свічку, якою він відганяє від себе нечистих духів, вона ж освячує і дорогу душі до Бога, і починають окурювати його одяг ладаном. Ладан відганяє бісів, очищує одягу й хату від слідів відвідування нечистих» [3: 249]. Первісно словосполучення *на ладан дихати* мало пряме значення. Шляхом метафоричного переосмислення словосполучення набуло первинно-образного значення «бути близьким до смерті»: *Жар у грубі дотліва, Внука дід колише... А Параска чуть жива, Вже на ладан дише* (С. Олійник). В. Д. Ужченко та Л. Г. Авксентьев акцентують на ієрархії розвитку значення фразеологізму **на ладан дихати** від «бути близьким до смерті, бути тяжко хворим» до похідного від нього значення «ставати старим, кволим, немічним» [4: 104]: *А в лаві колія стара, на ладан просто дише. От і виходить – нагора півнорми і не більше* (П. Дорошко). Натомість В. П. Жуков заперечує розвиток вторинної фразеологізації, оскільки «неможливо знайти похідне й твірне значення, бо всі вони утворюються на основі метафоричного переосмислення різних властивостей одного й того ж вихідного, твірного словосполучення по черзі» [2: 131]. Зафіксовані приклади структурного варіанта **ФО дихати на ладан** свідчать про високу продуктивність і активне використання фразеологізму: – *Мамо, він Митрофан ще живий! – Такий живий-неживий: дишає на ладан. Якщо ящїрка вже крутиться біля нього, то треба думати про похорон. ...то посланка нечистої сили* (Літ. Укр.); [*Флорентієць:*] *Він вже старий. Він дишає на ладан* (М. Костомаров).

Процес підготовки людини до смерті простежується в семантиці **ФО чотири дошки збирати** – «хто-небудь близький до смерті». Слова-компоненти *чотири дошки* є евфемістичною назвою домовини. Очевидно, що одні, готуючись до смерті, думали про цей предмет, а інші й виготовляли його самостійно (переважно в сільській місцевості), збираючи дошки докупі. Уявлення про підготовку домовини стало основою ВФ **ФО**, смисловим центром

якої виступають слова-компоненти *чотири дошки*, що є сигналізаторами семи «смерть», а дієслівний компонент *збирати* в лексичному наповненні фразеологізму сигналізує про сему «наближатися».

Кінець життя в уяві людини асоціюється з могилою, гробом, домовиною, тому й говорять до **[самої]** могили, до **гробової дошки**, до **[самої]** домовини, до **гробу**, маючи на увазі період життя до моменту смерті. Зазначимо, що часова попередність експлікована в поданих ФО темпоральним прийменником *до*. Слова-компоненти *могила*, *гробова дошка*, *домовина*, *гріб* беруть активну участь у формуванні ВФ і мотивують цілісне значення фразеологізмів, які зафіксувалися в мові в значенні «до моменту смерті»: *За юних літ Нам видиться видимий світ Так свіжо, як його б хотіли Ми бачити аж до могили* (М. Рильський); *Побрались: І тихо, весело прийшли, Душею-серцем неповинні, Аж до самої домовини* (Т. Шевченко).

У значеннях ФО не могла не відбитися ідея про прискорення чиєї-небудь смерті. ВФ таких ФО, як **закопати живцем у могилу** кого, **зводити / звести в могилу (в труну)**, **загнати (ввігнати) / заганяти у могилу (до могили, на той світ, у землю, в домовину, в труну, в гріб)**, **класти (вкладати) / покласти (вкласти) в домовину (в труну, в яму, в могилу, в гроб)**, **копати (рити) / викопати (вирити) могилу** кому в значенні «доводити до загибелі, до смерті», є образ людини, яка через певні життєві обставини й колізії, а, можливо, й таємні, підступні дії призводить іншу особу до виснаженого стану і передчасної смерті. Асоціації неминучої смерті викликають не лише слова-компоненти *могила*, *труна*, *домовина*, *гріб*, *яма*, а й дієслівні компоненти *закопати*, *звести*, *загнати*, *класти*, *покласти (вкладати, вкласти)*, *копати (рити)*, *викопати (вирити)*: *Оліні сірі очі набирають настороженого виразу: — Я тобі кажу, Мотре, що ти своїми вибриками, своїми фантазіями заженеш маму до могили* (І. Вільде); *По службі ти високо підеш, хороше жити будеш. Вороги на тебе копають яму, та самі туди впадуть* (Г. Тютюнник).

Стійка асоціація природної смерті людини з могилою, ямою, домовиною, труною, гробом, з кінцем реалізується в мові такою серією ФО **лягти / лягати в могилу (в яму, в домовину, в труну, в гріб)**, **зійти / сходити в могилу (в землю)**, **[сира] могила узяла (прийняла) кого**, **піти в могилу (з життя, від нас, до Бога)**, **знаходити (знайти) [собі] могилу (смерть, кінець)**, **поганяти до ями, кинути (вкинути, зарити) в глину (в яму)** кого зі значенням «померти, загинути», **лежати в могилі (в землі)** — «бути похованим». Основне смислове навантаження припадає на слова-компоненти *могила*, *яма*, *домовина*, *труна*, *гріб*, *земля*, участь яких у формуванні внутрішньої форми й цілісного значення фразеологізмів полягає в актуалізації семи «місце поховання»: *Грабовський багато зазнав тортур, але залишився до кінця незламним, хоча й передчасно лг до могилу* [ФСУМ, кн. 1: 455]. ВФ ФО **кинути (вкинути, зарити) в глину (в яму)** кого, **поганяти до ями** зі значенням «хто-небудь помер» є уявленням про швидке поховання без проявів шанобливого ставлення до померлої людини. Асоціацію з негідним, принизливим ставленням до померлого викликають не стільки слова-компоненти *яма*, *глина*, скільки дієслівні компоненти *вкинути*, *кинути*, *зарити*, *поганяти*: *Колись за Франца Йосифа та польського*

панства бідак все життя пнувся на свою хатину, витягав з себе соки й з нової хати поганяв до ями (С. Чорнобривець).

Лексичне наповнення ФО **гасне** (згас) як **свічка** викликає в уявленні мовця певну ситуацію, коли запалена свічка непомітно й поступово згасає. Ця ознака дозволяє порівняти процес поступового згоряння свічки з тихим і повільним помиранням людини, що й мотивує цілісне значення ФО.

Відбиття стародавнього звичаю зачиняти вікна й віконниці та відкривати ворота в оселі, де померла людина, щоб часом душа не затрималася й довго не покутувала на цьому світі [1: 206], простежуємо в серії ФО зі словами-компонентами *віконниці, ставні, ворота: закрити віконниці (ставні), закрити (зачинити) вікно (вікна), одкрити (одчинити) ворота* в кого, *відкрилися ворота* в кого. Аналізовані фразеологізми функціонують у мові зі значенням «померти». Уважаємо, що танатологічна семантика ФО формується саме через асоціативний зв'язок, викликаний традиційними діями українців під час похорону: – *Одкрили вже в Сашка ворота. Не иначе, як батько помер* [ФСССГД: 56]; *Сусід наш ставні закрив, ховати будуть* [ФСССГД: 224].

Трапляються випадки, коли людина не знаходить у собі ні фізичних, ні моральних сил продовжувати своє земне існування і дається до певних дій, що призводять до смерті. Такий фатальний кінець представлений у серії ФО **полізти** (лізти) **живцем** (живим) **у могилу** (в яму), **знайти кінець** (могилу, вічний спочинок) у значенні «заподіяти собі смерть». Образ, що лежить в основі творення ФО **полізти** (лізти) **живцем** (живим) **у могилу** (в яму), увиразнюється спіівснуванням двох протилежних понять – життя і смерть, – відповідно вербалізованих словами-компонентами *живцем* (живим) і *могила* (яма). На цьому протиставленні й викристалізовується цілісне значення ФО, що мотивується прозорою внутрішньою формою: – *Лишалось одне – або живцем у могилу лізти, або протестувати, битись за життя* [ФСУМ, кн. 2: 669]. Подібним чином відбулося формування цілісного значення ФО **живим у яму** (в домовині і т. ін.) **лягати**, у якій основне смислове навантаження також припадає на несумісні в уявленні людини поняття, що представлені словами-компонентами *живий* та *яма* або *домовина*. Ця ФО закріпилася зі значенням «не маючи виходу із скрутного становища, бути у відчаї; гинути» [ФСУМ, кн. 1: 454]: *Живим у яму лягати не хочеться, а не придумують нічого, що робити, щоб пропитатись* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Самогубство – шлях до смерті, а значить, до кінця, до могили, до вічного спочинку. Стрижнем ВФ ФО **знайти кінець** (могилу, вічний спочинок) є уявлення про кінець життя, про могилу як місце поховання. Отже, мотивація фразеологізму легко встановлюється наявністю слів-компонентів *кінець, могила, вічний спочинок*, що вербалізують сему «смерть»: – *То ж він завтра із другою Піде під вінець... А я собі під водою Знайду вже кінець!* (Л. Українка); *Він чекав, що зараз розступиться земля й поглине зухвалого Септара або грішник знайде собі могилу під руїнами бапти* (М. Коцюбинський).

Поза увагою не міг залишитися обряд, який сам по собі є вагомим з огляду на його наповнення чотирма своєрідними діями біля померлого. Перш за все, покійника вкладають на широкій лаві в хаті. Потім мертвецеві

руки кладуть на груди, зложивши їх навхрест. У руки вкладають хрестик із воску (малим і підліткам), дорослим у руки – дерев'яний хрест. На лоб кладуть паперовий вінчик, на якому надрукована молитва. У головах померлого запалюють свічки [74: 403]. Усі ці дії стали образною основою формування ВФ ФО лягти (лежати, простягтись, витягтись) вздовж лави (на лаву, на лаві, на столі), згортати (складати) / згорнути (скласти) руки зі словом на грудях, придбати дерев'яного хреста, свічки поставити [в головах] кому, ладанкою пахне в хаті зі значенням «померти». Ряд перелічених обрядових дій пояснює природу виникнення названих ФО й мотивує їх значення: – *Сусід на тому тижні вже придбав дерев'яного хреста* [ФСССГД: 244].

До виділеної групи також відносимо ФО зі словами-компонентами *скриня, ящик, короб*, що певною мірою увиразнюють сприймання фразеологізму *зіграти (заторохтіти, злягти) в скриню (в ящик, в короб)* і мотивують його значення. 4 ФО у своєму лексичному наповненні мають компоненти, які є перифрастичними виразами до слова *домовина*, – *дерев'яний костюм (дерев'яного бушлата) одягти (вдягнути), зіграти в дерев'яний бушлат, зіграти в дві дошки, заказати домівку з двома кришами*. Появу подібних ФО можна пояснити існуванням неписаних законів табу щодо називання певних танатологічних реалій, а саме домовини. Унікаючи прямої номінації, людина вдавалася до різного роду приховувань: *Гарна була людина. Простудився і зіграв у дві дошки* [ФСССГД: 88]; *Та вже такий зробився, що, мабуть, зіграє в дерев'яний бушлат* [ФСССГД: 40]; *Жаль, що тьотя Дуся рано зіграла в ящик, а то б до сьогоднішнього дня не вилазив з гальорки* (В. Большак).

Лексичне наповнення ФО *повергати / повергнути в прах (у порошок), розсіпатися (розлетітись) / розсіпатися (розлітатися) на порошок (на прах, порошком, прахом)* викликає в уявленні мовця асоціацію з припиненням існування когось, загибеллю: *Ось самотня хата. Чи повернеться до неї син або онук? Чи розлетяться прахом на грізних мінах і сліду від них не залишиться* (О. Довженко), знищенням: *Він сп'янілий від люті, все троцив і повергав у прах на своєму шляху* (С. Добровольський). Сема «знищити» експлікується дієслівним компонентом *повергати (повергнути)*, сема «загинути» – *розсіпатися (розлетітись)*. Фразеологізми додатково увиразнюються конотативною семою «безслідно», представленою в лексичному наповненні словом-компонентом *прах* у різних граматичних формах (*прахом, в (на) прах, на (у) порошок, порошком*): *Жде [Хо] того сміливого, хто гляне йому у вічі, щоб самому навіки спочити, порошок розсіпатися* (Панас Мирний).

Отже, проаналізована група фразеологізмів із реаліями, що супроводжують людину при помиранні й похованні, передає різні відтінки танатологічної семантики. Під час дослідження виявлено, що до лексичного наповнення фразеологізмів увійшли слова-компоненти *могила, лава, домовина, прах, яма, віконниці, ставні, гріб, дошка, труна, ладан, хрест, кладовище, ворота, свічка (ладанка)*, які є безпосередніми номенами поховальних реалій. Серед серій ФО найбільшою фразеологічною активністю відзначаються слова-компоненти *могила, яма, домовина, труна, гріб, лава*, що виступають основними сигналізаторами семи 'смерть' і беруть участь у формуванні цілісного фразеологічного значення.

Однак детальнішого розгляду потребує лінгвокультурологічна природа варіантів лексичного наповнення й нюансів танатологічної семантики українських фразеологізмів, що й визначатиме напрям подальших наукових студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Етнографічний** збірник. Видає етнографічна комісія Наук. тов-ва ім. Шевченка. Т. XXXI -XXXII. Похоронні звичаї і обряди. – Львів, 1912. 2. **Жуков В. П.** Семантика фразеологических оборотов / В. П. Жуков. – М. : Просвещение, 1978. – 160 с. 3. **Иванов П. В.** Очерк возрений на загробную жизнь / П. В. Иванов // Сборник ХИФО. – Х., 1909. – Т. 18. С. 244-255. 4. **Ужченко В. Д.,** Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.

СЛОВНИКИ

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : У 2-х кн. / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.

ФСССГД – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу. – Луганськ: Альма матер, 2002. – 263 с.

Омельяненко Олена Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської фонетики і граматики, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

E-mail: super.omel@yandex.ru

<http://orcid.org/0000-0002-9436-4192>

Omelianenko Olena Vasylivna – Candidate of Science in Philology, Associate Professor, English Phonetics and Grammar Department, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.